

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 281.93(477.8) "1939/1941"

В'ячеслав Гордієнко
(м. Умань)

МОСКОВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939 – 1941 РР.)

У статті розкрито зміст релігійно-церковного життя в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни. Акцентовано увагу на особливій ролі Московського Патріархату у вирішенні канонічно-адміністративних проблем.

Ключові слова: *Московський Патріархат, Російська Православна Церква, Польська Автокефальна Православна Церква, Волинська єпархія, юрисдикція.*

Проблеми релігійно-церковного життя в сучасній Україні значною мірою зумовлені складною історією взаємин радянської держави та православної церкви. Ці взаємини мали дуже широкий діапазон: від повного несприйняття й терору з боку радянської влади – до так званого "Московського конкордату" та тісної взаємодії на заключному етапі Великої Вітчизняної війни. Установлення нових стосунків між радянською державою та Московським Патріархатом, яке завершилось у вересні 1943 р., мало непросту передісторію. Вступ Радянського Союзу в Другу світову війну стимулював включення до арсеналу засобів підпорядкування населення новоприєднаних земель і релігійно-церковного чинника. Саме в Західній Україні й Білорусії в 1939 – 1941 рр. несподівано інтереси радянського режиму та Російської Православної Церкви зійшлися. Партійно-урядове керівництво СРСР розпочало обережний пошук можливостей використання Московського Патріархату.

Нетривалий період взаємодії радянського режиму та православної церкви в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни розглядався як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Тут варто назвати праці В. Борщевича [1], І. Власовського [2], В. Пащенко [3], Д. Поспеловського [4], М. Рудницької [5]. Ці автори звернули увагу на виняткову суперечливість релігійно-церковного життя на землях, які стали об'єктом "радянизації". Історики показали, як вирішення питань адміністративно-канонічного підпорядкування частини Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) Московському Патріархатові супроводжувалося запровадженням атеїстичної пропаганди, закриттям храмів і монастирів, переслідуванням священнослужителів. У статтях і монографіях дослідників ідеться про розбудову ієрархії Російської православної церкви (РПЦ) у Західній Україні і сприяння цьому місцевої та центральної влади. Ми дізнаємося про те, що не всі православні ієрархи сприймали процес упорядкування релігійно-церковного життя, який проводив Московський Патріархат. Однак дослідники при висвітленні діяльності Московського Патріархату в Західній Україні все ж не уникли певної

однобічності й схематизму. На нашу думку, досліджуючи процеси, які відбувалися в православ'ї на західноукраїнських землях напередодні німецько-радянської війни, варто застосувати комплексний підхід. Необхідно проаналізувати процес формування ПАПЦ та особливості її внутріцерковного життя в міжвоєнний період. Варто показати характер і наслідки антирелігійної кампанії в СРСР і спроби продовжити її на новоприєднаних територіях. Потрібно розкрити обставини, за яких атеїстичний режим потребував активності переслідуваних ним церковних інституцій. Власне, ці наукові завдання ми й ставимо в запропонованій статті.

Події в релігійно-церковному житті Західної України в період 1939 – 1941 рр. багато в чому визначалися попередньою історією православної церкви в міжвоєнній Польщі. На території Польської держави, що відродилася внаслідок Першої світової війни та розпаду Російської імперії, залишилося багато православних парафій, які перебували в юрисдикції Російської Православної Церкви. Переважно вони зосереджувалися на Волині, Холмщині, Підляшші, Лемківщині й у Західній Білорусії. Більшість парафіян тут були етнічними українцями. Завдяки підтримці польського уряду архієреї РПЦ, що залишились у Польщі, добилися того, щоб православна церква на українських землях здобула самостійність. 13 листопада 1924 р. Константинопольський патріарх окремим Томосом надав православній церкві в Польщі статусу автокефальної. Цей акт було визнано всіма східними православними церквами, за винятком Російської. Патріарх Тихон гостро критикував ухвалу Константинопольського патріарха, оскільки автокефалію православної церкви в Польщі, згідно з православними канонами, мав право надавати Московський Патріархат. Однак, незважаючи на це, православна церква в міжвоєнній Польщі остаточно встановилася і жила повнокровним життям.

Відразу в лоні ПАПЦ виникли дві течії, які стали на шлях міжусобної боротьби. Одна з них, представлена більшістю православних архієреїв та значною частиною духовенства, дотримувалася русофільських позицій. Інша, яку підтримували українські громадські діячі та багато священників, добивалася українізації православної церкви в Польщі. Суперництво між двома напрямками в церкві вмilo підтримувала польська влада. Прихильники українізації церкви завдяки своїм зусиллям досягли значних успіхів. Волинську єпархію очолив архієрей-українець Олексій (Громадський). У 1932 р. на єпископа було висвячено учасника національно-визвольних змагань 1917-1920 р.р. священника Петра Сікорського, який отримав чернече ім'я Полікарп. Українська мова вводилася до церковного вжитку. Згідно зі свідченнями І. Власовського, у 1936 р. українською мовою користувалися під час здійснення пастирських функцій священники в 415 парафіях Волинської єпархії [6, с. 6].

Однак у другій половині 30-х років польська влада розпочинає наступ на православну церкву з метою її колонізації. Ця політика провадилася жорстокими методами й викликала обурення українського населення. Представники української меншини в польському парламенті Степан Скрипник і Степан Баран змушені були поставити питання про припинення переслідувань православних польськими шовіністами [7, с. 163]. Особливо відзначився своїми промовами в Сеймі на захист православних священник із Полісся М. Волков [8, с. 60]

Окупація фашистською Німеччиною Польщі призвела до кардинальних змін у міжнаціональних стосунках, а також і в становищі ПАПЦ. На території Польщі окупанти створили Генерал-Губернаторство – адміністративно-територіальну одиницю "Третього Рейху". Українські землі з православним населенням Холмщини, Підляшшя, Засяння й Лемківщини відійшли до складу новоствореної провінції. Поляки враз із пануючою нацією опинились у такому ж статусі, як українці та інші національні меншини. Католицька церква також утратила домінуючі позиції в Генерал-Губернаторстві. Переслідування православних припинилося.

Нацисти в перший період окупації Польщі підтримали русофільську течію в ПАПЦ. Митрополит Діонісій – першоєрарх ПАПЦ – внаслідок своєї пропольськи-

патріотичної позиції, яку він зайняв у перші дні війни Польщі з Німеччиною, був усунутий окупантами від керівництва церквою.

Однак період прихильності німців до проросійських сил у ПАПЦ швидко закінчився. Незабаром гітлерівці стали виявляти більший інтерес до українських справ, зокрема й до церковних. Для німецької окупаційної політики в Польщі було важливо мати противагу полякам. Такою противагою могли стати українці, пригнічені в умовах міжвоєнної Польщі. Звідси й бере початок політика лояльності до української течії в ПАПЦ із боку німецької окупаційної влади. Сьогодні відомо, що одним із напрямів роботи відділення абверу в Кракові було: "Використання в інтересах Німеччини української церкви" [9, с. 248-249].

Німці дозволили повернути православним свої храми, відібрані в них поляками в міжвоєнний період. Після довгих років, нарешті, православні отримали в місті Холмі у своє розпорядження православний собор. Це не могло не викликати ентузіазму серед українців. Складалося враження, що нова влада створить умови для відновлення історичної справедливості. 23 вересня 1940 р. Ганс Франк, намісник Генерал-Губернаторства, у Кракові в урочистій обстановці оголосив ухвалу про повернення митрополиту Діонісію церковної влади в ПАПЦ.

У цей час українізаційний рух у православній церкві Генерал-Губернаторства очолив професор Іван Огієнко. Саме в колі його однодумців було написано й опубліковано брошуру, у якій викладено програму будівництва української православної церкви в нових геополітичних умовах. Брошура вийшла під назвою "Українська Церква, за яку боремось" [10, с. 17].

На початку жовтня 1940 р. професор Іван Огієнко був хіротонізований в єпископа Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві. Українська громадськість надавала цьому виняткового значення, оскільки вбачала в єпископові Іларіонові майбутнього керівника національної церкви [11, с. 88].

Становище Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві було задовільним. Церква змогла зберегти юридичні права на церковне майно. У початкових школах Генерал-Губернаторства діти православних вивчали Закон Божий. Православні українці добилися в окупаційній владі права на відкриття богословських курсів, на яких готували кандидатів на священників для української церкви. Німці дозволяли проводити собори єпископів та єпархіальні собори. Українську мову використовували в богослужіннях та церковному управлінні.

У зовсім іншому становищі опинилася та частина ПАПЦ, яка залишилася на землях, що відійшли до СРСР. Чотири з п'яти єпархій ПАПЦ були відокремлені від свого церковного центру у Варшаві. Із семи вищих ієрархів церкви п'ять залишилися в Західній Україні та Білорусії. Це були: архієпископ Олексій (Громадський), архієпископ Олександр (Іноземцев), єпископи Антоній (Марценко), Симон (Івановський), Полікарп (Сікорський). Незважаючи на те, що новим державним кордоном владики були відірвані від свого церковного керівника – митрополита Діонісія, спершу вони продовжували свою діяльність на засадах канонічного зв'язку з митрополитом Варшавським. 1 листопада 1939 р. єпископи ПАПЦ, які опинилися в СРСР і які були членами Синоду, окремою ухвалою підтвердили це [12, с. 618]. Згодом Синод Православної Церкви в Західній Україні та Білорусії (як він сам себе поіменував) окремою ухвалою від 15 грудня 1939 р. упорядкував відносини між парафіями Варшавсько-Холмської єпархії, які опинилися у СРСР і не могли перебувати під управлінням митрополита Діонісія [12, с. 620].

У нових умовах, що настали після ліквідації польської держави, українці підрадянської Західної України так само, як це було і в Генерал-Губернаторстві, стали повертатись із католицької церкви, куди їх насильно загнали поляки, до православної. Водночас із церковного вжитку усувалися польська й українська мови. Майже всі священники переходили на використання під час богослужінь старослов'янської мови. "...Ознакою зміни політичної влади в краї було й залишення відразу по церквах Волині Богослужбових відправ в українській мові, де такі були", – повідомляє І. Власовський.

За його ж свідченнями, лиш єпископ Полікарп продовжував проводити богослужіння українською мовою [2, с. 194].

Невдовзі в Західній Україні та Білорусії радянська влада почала здійснювати релігійно-церковну політику майже ідентичну тій, яку вона проводила в радянській Україні. Як це видно зі звітної доповіді Львівського обкому КП(б)У, на обласній партійній конференції 23 квітня 1940 р. про початок радянського будівництва в краї духовенство партійними органами зараховувалося до антирадянських сил – поміщиків, капіталістів, куркулів, колишніх жандармів, недобитків фашистських і націоналістичних партій [13, с. 26]. Незабаром на православні парафії було накладено великі податки. Відповідальними за сплату податків місцеве керівництво визначило священиків. Якщо громада не могла з певних причин виплатити відповідну суму, то влада конфісковувала й продавала майно священнослужителів [2, с. 194]. Розмір податку, установлюваний фінорганами, був неоднаковим. Часто розмір податку залежав від ступеня лояльності того чи іншого священнослужителя чи його парафіян до радянської влади. Парафіяльні священики сплачували від 275 до кількох тисяч карбованців [12, с. 638]. Архієреї сплачували набагато більше. Наприклад, архієпископові Олексієві (Громадському) належало сплачувати близько 22 тисяч карбованців. Лише після прохань архієпископа до Московського Патріархату цей податок було зменшено до 5 тисяч карбованців [12, с. 639]. Як бачимо, фіноргани пішли назустріч Московському Патріархатові.

Найважливішим заходом радянської влади, спрямованим на підрив економічних основ церкви в Західній Україні, була конфіскація церковних і монастирських земель. До весни 1940 р. конфісковані землі влада передала щойно створеним колгоспам, радгоспам або малоземельним чи безземельним селянам. Наприклад, Дерманський Свято-Троїцький монастир у Рівненській області до 1939 р. мав своє господарство і 131 десятину землі, яку місцеві радянські керівники роздали селянам із села Дермань-2. Ченцям залишили 2 гектари землі й одну будівлю для проживання, усе ж інше майно конфіскували [14, с. 10]. Лише в Тернопільській області у церков та монастирів радянська влада відібрала 184322 га землі, яку розподілили серед 100 тисяч селянських дворів. Селянам передали відібрані в монастирів 11229 голів коней, 3367 овець та весь сільськогосподарський реманент [15, с. 1].

Чисельність чоловічих монастирів значно скоротилась, а жіночі – ліквідували зовсім. У приміщеннях колишніх чернечих осель відкривалися школи, інтернати. Церковно-парафіяльні будинки повсюдно стали об'єктом націоналізації. З них негайно виселили священиків із сім'ями. У священицькі помешкання оперативно поселялися представники радянської адміністрації. Кращі споруди віддавали для розміщення радянських установ. Наприклад, до списку будинків у м. Луцьку, які планувалося націоналізувати, міська влада включила споруди православної парафії на вул. Домініканській [16, с. 34].

Процес націоналізації нерухомості набрав таких загрозливих масштабів, що навіть Політбюро ЦК КП(б)У вимушене було зробити відповідне нагадування представникам влади на нових радянських землях. У секретному листі наприкінці 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У заборонило місцевому керівництву конфісковувати приміщення й закривати церкви без погодження з центром [17, с. 44-45].

На підрив позицій православної церкви в Західній Україні була спрямована постанова ЦК КП(б)У "Про реєстрацію актів громадського стану в західних областях УРСР". Згідно з нею в західноукраїнських областях усі акти громадського стану, раніш зафіксовані церковними метричними книгами, скасовувалися. Постанова вимагала негайної передачі метричних книг та архівів церковних установ органам ЗАГСу НКВС [18, с. 202]. М. Рудницька відзначала: "Церковні архіви й бібліотеки також "знаціоналізували" та почали в них порядкувати: їх збірки немилосердно виносили, скидали на вози й перевозили до "централів", де іноді у вогких підвалах звальювали без усякого розбору до купи" [5, с. 127].

Місцева влада позакривала церковні видавництва. Відтепер друкарні, у яких раніше друкувалася релігійна література, стали друкувати комуністичну та атеїстичну літературу. Зазнав утисків і головний православний монастир у Західній Україні Почаївська Лавра. За свідченням І. Дубилка, уже у вересні 1939 р. радянські чиновники почали грабувати церковне майно. В архієрейському будинку розмістився комсомольський клуб, де відбувалися різноманітні комсомольські зібрання й танці [19, с. 99-100].

Дослідник М. Прокоп наводить поряд з іншими й такі факти. За 1939 – 1941 рр. чисельність ченців у Почаївській Лаврі скоротилася з 300 до 80 осіб. Окрім того, було закрито Кременецьку духовну семінарію [20, с. 572]. Припинило своє існування "Товариство ім. П. Могили" [21, с. 54].

Звісно, це не могло не викликати невдоволення місцевого населення. Антирелігійна політика радянської влади викликала особливе обурення. Так, священник із с. Липно Луцького району під час проповіді заявив, що більшовицька ідеологія залишається найбільш терористичною з усіх, які знала історія [1, с. 44]. Коли уповноважений Заболотівського району на Рівненщині М. Атаманенко в одному із сіл спробував виселити місцевого священника з його будинку, щоб забрати споруду під сільраду, мешканці села захистили священнослужителя й навіть мали намір провести з цього приводу загальні збори трьох сіл, що входили в дану парафію [1, с. 45].

У цей період органами НКВС було заарештовано 53 священники, з яких 6 священнослужителів було розстріляно, а 37 пропало безвісти [22, с. 179]. Сучасний український дослідник В. Борщевич повідомляє, що тільки у Волинській області за період 1939 – 1941 року було репресовано 7 священнослужителів [1, с. 12-20].

Поряд із такими методами радянським керівництвом застосовується новий елемент стосунків із церквою. До активних дій у Західній Україні та Білорусії залучається Московський Патріархат [23, с. 44]. У березні 1940 р. сюди прибув архієпископ Дмитровський Сергій (Воскресенський), який на той час обіймав посаду керуючого справами Московського Патріархату. Він мав завдання переконати православних ієрархів на територіях, які щойно були приєднані до СРСР, повернутися в лоно РПЦ. "...Зрозуміло, що ця "місія" не була заініційована самим місцелюстителем Патріаршого Престолу, митрополитом Московським Сергієм..., а наказана безбожним совіцьким урядом, який і при відділенні в Совітах Церкви від держави та переслідуваннях Церкви використовував її в цілях політичних: підпорядкування православних єпископів юрисдикції Московського Патріарха по всіх новоокупованих країнах вело до підлеглості тих країн Москві і в церковному відношенні, допомагало "собіранію земель под "московскую крепкую руку" як це було ще в історії Православної Церкви на Слов'янському Сході Європи і в давніх минулих віках", – зазначав Власовський [2, с. 195]. Дослідник І. Білас опублікував наказ наркома внутрішніх справ Української РСР І. Серова №00211 від 23 листопада 1939 р., згідно з яким планувалося створити агентуру серед єпископів, священників, ксьондзів для боротьби з церквою [24, с. 126].

Московський Патріархат ухвалив особливу постанову про перепідпорядкування православних єпархій у Західній Україні та Білорусії. Архієреї колишньої ПАПЦ мусили за викликом їхати до Москви в Патріархат і подавати особисту заяву про перехід під юрисдикцію РПЦ. Архієпископові Дмитровському вдалося знайти серед західноукраїнських архієреїв таких, які охоче відгукнулися на заклик Московського Патріархату. Їхнє бажання перейти в юрисдикцію РПЦ значною мірою було стимульоване релігійною політикою радянської влади, що проводилася на Західній Україні після 1939 р. Архієреї добре знали, що робила влада з нелояльними чи просто підозрілими священнослужителями. Значну роль в остаточному вирішенні єпископів ПАПЦ перейти в підпорядкування РПЦ відіграло те, що чотирьох із п'яти владик ця церква виховала; у лоні РПЦ вони були рукопокладені в сан. Не треба відкидати також і чинники канонічного характеру, якими керувалися владики. Адже,

згідно з 38-м правилом Трулльського Собору, адміністративний устрій православної церкви йде за адміністративним устроєм держави [25, с. 201].

Окрім цієї канонічної обставини, була наявна й інша, котра, очевидно, немало спонукала єпископів ПАПЦ, які залишилися в Західній Україні, до переходу в РПЦ. Як зазначено було вище, восени 1939 р. митрополит Діонісій був усунутий від управління ПАПЦ німецькими окупантами. 23 листопада 1939 р. митрополит власноруч підписав відповідний документ про зречення [26, с. 128], тобто архієреї ПАПЦ утратили свого очільника й могли діяти на свій власний розсуд. Таким чином, як бачимо, підстав для зміни юрисдикції в архієреїв ПАПЦ було чимало.

Першим із західноукраїнських архієреїв до Москви в червні 1940 р. за активного сприяння органів НКВС відбув архієпископ Олексій (Громадський). У Москві владика написав прохання до Московського Патріархату про прийняття його в лоно РПЦ. У заяві поміж іншим було й таке: "...польські архієреї підпорядковувалися автокефалії під примусом Польського уряду ... розрив же з Матір'ю-Церквою завжди переживався мною із скорботою й усвідомленням вини" [2, с. 196]. Невдовзі після Олексія відповідні декларації до Московського Патріархату були написані архієпископом Симоном (Івановським) та єпископом Антонієм (Марценком).

Однак два архієреї ПАПЦ у Західній Україні не виявили бажання негайно їхати до Москви. Це був єпархіальний архієрей, архієпископ Олександр (Іноземцев) та вікарний єпископ Полікарп (Сікорський). Тоді для того, щоб мати остаточну перевагу в Західній Україні, Синодом РПЦ було ухвалено рішення про хіротонії нових єпископів для цього краю. 20 серпня 1940 р. у Москві відбулася хіротонія на єпископа Житомирського архімандрита Дамаскіна (Малюти). Очевидно, кандидатура Дамаскіна не була випадковою. Він тривалий час у Польщі обіймав посаду архімандрита Почаївської Лаври. Незадовго до війни Синод ПАПЦ увільнив Дамаскіна від архімандритства в Лаврі. Нам не відомо, які вчинки ченця стали причиною звільнення. Хоча в характеристиці Дамаскіна, яку йому дали нацистські спецслужби вже у 1942 р., йдеться доволі невиразно про те, що владика мав якісь недоліки в особистій поведінці [27, с. 20]. Нововисвячений єпископ Дамаскін так і не став на чолі Житомирської єпархії, якої на той момент не існувало, бо невдовзі був направлений Московським Патріархатом на Буковину, щойно приєднану до радянської України. Там архієрей мав чимало організаційних клопотів, оскільки багато буковинських православних священників перед приходом Червоної Армії емігрували на Захід [28, с. 87].

До осені 1940 р. православні парафії в Західній Україні та Білорусії були остаточно приєднані до РПЦ. Московський Патріархат на цих територіях створив екзархат. Окремою постановою Патріархату від 28 жовтня 1940 р. до складу екзархату було включено чотири єпархії: Волинську, Тернопільсько-Галицьку, Гродненсько-Віленську та Поліську. Екзархом став архієпископ Петергофський Миколай (Ярушевич) [12, с. 628].

Радянський уряд здійснив перерозподіл територій між Україною та Білорусією. Унаслідок цього понад 90 парафій Поліської єпархії опинилися на території України. Московський Патріархат включив їх до складу Волинської єпархії. Сама ж Волинська єпархія була розділена. З неї Патріархат виділив парафії, які увійшли до складу новоствореної Тернопільсько-Галицької єпархії. Єпархіальним архієреєм Волинської єпархії став архієпископ Миколай (Ярушевич), а нову Тернопільсько-Галицьку єпархію очолив архієпископ Олексій (Громадський) [12, с. 630]. Усі ці реорганізації знадобилися для того, щоб обмежити вплив архієпископа Олексія (Громадського) й підготувати поле для архіпастирської діяльності ставленика Московського Патріархату.

Восени 1940 р. архієпископ Миколай (Ярушевич) прибув до Луцька з Москви. Показовим було те, що житло архієпископа Миколая в Луцьку знаходилось у садибі, де розміщувався місцевий відділ НКВС. Одна половина будинку була зайнята НКВС, а друга – архієреєм [12, с. 642]. За активну діяльність, спрямовану на приєднання

православних парафій у Західній Україні та Білорусії до РПЦ, та з метою підвищення авторитету екзарх Миколай (Ярушевич) отримав від Московського Патріархату титул митрополита Волинського з кафедрою в Луцьку. Архієпископ Олексій (Громадський) став іменуватися архієпископом Тернопільським і Крем'янецьким [12, с. 631].

Невдовзі спеціальною постановою Московського Патріархату від 26 березня 1941 р. архімандрит Почаївської Лаври Пантелеймон (Рудик) був призначений єпископом Львівським. Його місце зайняв архімандрит Веніамін (Новицький). Цією ж постановою санкціонувалися відповідні зміни в організації православної церкви в Західній Україні. У зв'язку з тим, що керівництво галицькими парафіями перейшло до нового єпископа, архієпископу Тернопільському Олексієві передавались із Волинської єпархії парафії Рівненської області. Змінювався й титул архієпископа Олексія. Відтепер він іменувався архієпископом Рівненським і Крем'янецьким [12, с. 632]. Як видно з усіх цих переміщень, перейменувань і змін титулатури, Московський Патріархат виявляв недовіру архієпископу Олексію з огляду на те, що він був найбільш авторитетним архієреєм-українцем православної церкви міжвоєнного часу в Західній Україні.

Наприкінці квітня 1941 р. у Москві була здійснена урочиста хіротонія архімандрита Пантелеймона в єпископи, на яку прибули всі архієреї з новоприєднаних західних територій. Їхня чисельність перевищувала кількість єпископів з інших регіонів СРСР. Тут варто підкреслити, що без сприяння державних органів Московський Патріархат не зміг би організувати чи не найчисленніший форум за останні 10 років. Радянська держава виявила зацікавлення в релігійно-церковних процесах на новоприєднаних територіях поряд з іншим також і через те, що їй було більш вигідне адміністративне підпорядкування численних православних парафій Волині й Полісся церковному центру в Москві, а не в окупованій нацистами Варшаві.

Архієпископа Олександра (Іноземцева), який виявляв стриманість щодо приєднання до РПЦ, відповідною постановою від 30 травня 1941 р. Московський Патріархат усунув від керівництва Поліської єпархії [12, с. 633]. На його місце було призначено архімандрита Почаївської Лаври Веніаміна (Новицького). Архімандритом Лаври став присланий із Москви монах Панкратій (Гладков). 15 червня в Луцьку митрополит Миколай (Ярушевич) у співслуженні з архієпископом Олексієм та єпископом Полікарпом хіротонізував архімандрита Веніаміна на єпископа Поліського. Однак архієпископ Олександр (Іноземцев) у листі від 19 червня 1941 р. місцезблостителю патріаршого престолу РПЦ митрополитові Сергієві (Страгородському) заявив про свою відмову виконувати розпорядження Московського Патріархату [12, с. 635-636].

За тиждень до нападу нацистської Німеччини на СРСР екзарх РПЦ у Західній Україні митрополит Миколай (Ярушевич) відбув у чергову поїздку до Москви. Нововисвячені єпископи Пантелеймон та Веніамін так і не встигли виїхати до місця свого призначення: Пантелеймон – до Львова, а Веніамін – до Пінська.

Хоча й діяли архієреї з Москви в Західній Україні та Білорусії в тісному контакті з радянською владою, повної довіри до себе з боку влади вони так і не здобули. Навіть місцезблоститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) постійно відчував загрозу арешту [29, с. 41]. Незадовго до нападу німецьких військ на СРСР митрополит говорив про те, що церква доживає свої останні дні [30, с. 75]. Архієпископа Олексія (Громадського), незважаючи на цілковиту лояльність до радянської влади та Московського Патріархату, у перші дні війни заарештували органи НКВС і тільки випадково він не був розстріляний.

За кілька днів до німецько-радянської війни на Волині, окрім архієпископа Олексія, залишилися єпископи Полікарп, Антоній, Симон, Пантелеймон, Веніамін. У Пінську перебував звільнений із Поліської єпархії архієпископ Олександр, а на Буковині – єпископ Дамаскин. Своєю діяльністю в Західній Україні Московський

Патріархат створив додаткові передумови для майбутніх драматичних і трагічних суперечностей всередині православ'я в Україні вже в умовах нацистської окупації.

Отже, у релігійно-церковному житті Західної України на першому етапі Другої світової війни проявилися протилежні тенденції. Стосунки радянської влади з духовенством та віруючими колишньої ПАПЦ багато в чому повторювали стосунки з церквою в радянській Україні. Але на цьому фоні зіграв особливу роль Московський Патріархат. Уперше за багато років керівництво РПЦ отримало можливість легальної адміністративно-організаційної діяльності. Більшість архієреїв ПАПЦ, які опинилися на приєднаних до СРСР територіях, під тиском із Москви повернулися до РПЦ, а з ними й сотні православних парафій. Значення цих подій полягало в тому, що, по-перше, радянський режим здійснив апробацію політики залучення церкви до важливої державної справи; по-друге, Московський Патріархат у новоприєднаних областях СРСР отримав поле для активної діяльності та зміг відчутти можливість співіснування з атеїстичним режимом. Однак ця співпраця РПЦ із владою не набула якогось офіційного визнання й здійснювалась у секретному режимі в контакті з НКВС. Організуючи дещо поспішні хіротонії нових єпископів, Московський Патріархат посилював свої позиції в Західній Україні й частково відновлював їх у країні, де утвердився атеїстичний соціалізм.

Список використаних джерел та літератури

1. Борщевич В. Доля священиків УАПЦ на Волині у 1944-50 рр. / В. Борщевич. – Луцьк, 1997. – 76 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х томах / І. Власовський. – Нью-Йорк. – Бавдн-Брук, 1976. – Т.4, ч.2 (XX ст.) – 416 с.
3. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пащенко. – Полтава, 1997– 356 с.
4. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
5. Рудницька М. Західня Україна під большевиками (IX. 1939 – VI. 1941) / М. Рудницька. – Торонто, 1964. – 126 с.
6. Власовський І. Митрополит Олексій Громадський / І. Власовський. // Українське Православне Слово. – Бавдн-Брук, 1963. – Ч. 5.
7. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918 – 1939) / О. Купранець. – Рим, 1974. – 235 с.
8. Дорошенко О. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / О. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 168 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 1, спр. 338.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 201.
11. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон / І. І. Тюрменко // Український історичний журнал. – 1995. – № 2.
12. Мартирологія українських церков. У 3-х томах. – Т.1. Українська православна церква. – Торонто. – Балтимор: "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
13. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939 – 1989 (3б. документів і матеріалів). – К.: Наукова думка, 1989. – 466 с.
14. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 204, оп. 11, спр. 1.
15. Державний архів Тернопільської області, ф. 1833, оп. 1, спр. 95.
16. Державний архів Волинської області, ф. 4, оп. 1, спр. 11(а).
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 18.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 578.
19. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу / І. Дубилко. – Вінніпег, 1986. – 128 с.
20. Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп // Сучасність. – 1981.
21. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б.О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.
22. Neyer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Cologne. – 1953. – 272 р.
23. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон, 1990 / О.Воронин. – 64 с.
24. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2-х книгах. Кн. 2. / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 422 с.
25. Цыпин В. А. Церковное право / В.А. Цыпин. – М.: Изд. Московской патриархии, 1996. – 442 с.
26. Державний архів Київської області, ф. 2412, оп. 2, спр. 199.
27. Держархів Рівненської обл., ф. 22/2, оп. 1, спр. 149.
28. Гайковський М. І. Реакційна діяльність православної церкви на Північній Буковині (1918 – 1940) / М. І. Гайковський. – К.: "Наукова думка", 1984. – 135 с.
29. Васильєва О. В. Русская православная церковь в 1927 – 1943 годах / О. В. Васильєва // Вопросы истории. – 1994. – № 4.
30. Поспеловский Д. В. Митрополит Сергей и расколы справа / Д. В. Поспеловский // Вестник русского христианского движения. – 1990. – № 158.

SUMMARY

The paper dwells on the content of religions church life in Western Ukraine before the German-Soviet war. The outstanding role of Moscow Patriarch in the solution of canonical administrative problems is underlined.

Key words: Moscow Patriarchy, Russian Orthodox Church, Polish Autocephalous Orthodox Church, Volyn Eparchy, autocephaly, jurisdiction.

АННОТАЦІЯ

В статті розкривається содержание религиозно-церковной жизни в Западной Украине накануне немецко-советской войны. Акцентируется внимание на особенной роли Московского Патриархата в решении каноническо-административных проблем.

Ключевые слова: Московский Патриархат, Российская Православная Церковь, Польская Автокефальная Православная Церковь, Волынская епархия, юрисдикция.